

Gerben Heitink

EEN DOORBRAAK IN DE TIJD

KERK IN DE SPIEGEL VAN DE JAREN ZESTIG

Inhoud

Woord vooraf | 5

Inleiding | 11

1. Als het getij verloopt | 17

Buitenlucht ademen 17 – Waar we vandaan komen 19
– Een tijd van kerkverlating 21 – Eb en vloed 22 – Een
alternatief scenario 23 – Een uniek oecumenisch model 24
– Seculiere waarden 25 – De gemeente als subject 27 – Het
vervolg 29

2. De woelige jaren zestig | 30

De vaders zijn niet meer 30 – Gemeenteleden mogen er
zijn 33 – ‘Kerk in perspectief’ 34 – Theologische vragen 36
– Gereformeerde voortrekkers 38 – Oecumenische
experimenten 41 – Een veelheid van geluiden 43 – De Rooms-
Katholieke Kerk 45 – De Nederlandse Hervormde Kerk 47
– Een ‘huishoudelijke twist’ bijleggen 50 – Het vervolg van
de weg 51

3. Waar is de kerk goed voor? | 54

Karl Barth over een manco in de dogmatiek 55 – Dietrich
Bonhoeffer, kerk voor anderen 59 – Dorothee Sölle: plaats-
bekleding 63 – Vier inspirerende metaforen 65 – Volk Gods
onderweg 65 – Lichaam van Christus 67 – Bouwwerk van
de Geest 69 – Kerk van de armen 71

4. Een kerk met Dordts en Haags DNA | 73

Eerste omwenteling: Het calvinisme krijgt vaste voet 74
De kerkordelijke vormgeving 76 – De opbouw van de
gemeenten 79

Tweede omwenteling: De Bataafse Revolutie 81
Derde omwenteling: Van republiek naar koninkrijk 83
Tegenbewegingen 86
Vierde omwenteling: De democratische Grondwet van 1848 88
Afscheid van de heersende kerk 90 – ‘Verkerkelijking’ van het christendom 92 – 1848 en de andere kerken 95
Vijfde omwenteling: Een culturele revolutie 99
Tweeërlei DNA 100

5. Veertig jaar woestijn | 102

De Achttien 102 – Integratie of fusie? 103 – Synodale bemoeienis 105 – Kerkgevoel 106 – Langs twee lijnen verder: landelijk en plaatselijk 108 – Crisis 110 – De visie van Dingemans 113 – Remonstranten en Lutheranen 116 – Het kerkordetraject 116 – Een duik in de tekst van de ‘Grondwet’ van de kerk 118 – De dienstenorganisatie 121 – Kerk en theologie 122 – De fusie 125 – Waardering 126

6. Grote verwachtingen, onverwachte problemen, drastische oplossingen | 130

Nieuwe situatie: ‘voorbeeldeloos’ 131 – Een nieuw begin 134 – Plaatselijke valkuilen 136 – Kerk en theologie 137 – De dienstencentra 142 – Werken in de wijngaard 143 – Visitatoren slaan alarm 147 – Het ambt in discussie 151 – Kerk 2025 152 – De procedure 153 – De classis 154 – Kerkrecht en gemeenteopbouw 158

7. Het laïcale grondmodel | 160

De Reformatie als beweging 160 – Piketpaaltjes 163 – Kan een kerk veranderen? 166 – Het gaat om mensen 168 – Leerprocessen 171 – Diaconale impulsen 174 – Godwereld-gemeente 177 – Gemeente als lichaam van Christus 179 – De gemeente als binnenste cirkel 181 – De kern, of het diepste geheim 184 – Volgens het rooster? 186 – De rol van predikant binnen het laïcale grondmodel 189 – Over kleine gemeenten en de regio 192

8. Kerk: beweging en instituut | 195

Kerk en gemeenten 195 – Een wankel evenwicht 197 –
Plaatselijk veel meer vrijheid 200 – Consequenties voor het
kerkverband 203 – Predikant en mobiliteit 206 – Voordeel
van deeltijd 210 – Instituut tegenover gemeenten 211 –
Inbreng van gemeenteleden 213 – In de ban van de ring 214
– Een casus 215 – Wat heet realistisch? 217 – Het gaat om
kwaliteit 219 – Zestig jaar na de ‘de jaren zestig’ 221

Epiloog | 225

Back to the basics: een gelijkenis 225

Literatuurlijst | 229

Inleiding

De roerige jaren zestig nemen in dit boek een belangrijke plaats in. Voor jongere generaties moet ik mij preciezer uitdrukken. Ik bedoel de jaren zestig van de vorige eeuw. Dat lijkt lang geleden. In die tijd raakte de samenleving dusdanig in rep en roer, dat we achteraf mogen spreken van een culturele revolutie.

Democratisering, inspraak en medezeggenschap in bedrijven en aan universiteiten, feminisme en vrouwenrechten, de anticonceptiepil als breekijzer in de seksuele moraal, de antiautoritaire opvoeding, de bijstandswet als kroon op de sociale wetgeving, maar ook de vrije zaterdag en de aanpassing van de woonkamer aan de komst van de tv, het is allemaal 'jaren zestig'.

Voor wie het hebben meegemaakt ging er een nieuwe wereld open. Iedereen werd verondersteld mondig te zijn en voor zichzelf op te komen. De humanistische psychologie bracht de blijde boodschap van de zelfverwerkelijking en het neomarxisme van de Frankfurter Schule zette in op het ontmaskeren van onderdrukkende machtsstructuren. Politieke bewustwording greep om zich heen en leidde tot nieuwe partijvorming: D'66 en de PPR (Politieke Partij Radicalen). De laatste partij was een kritische afsplitsing van de confessionele partijen en een van de voorlopers van GroenLinks. Dat ging zo door in de jaren zeventig, toen met het kabinet Den Uyl de verbeelding aan de macht kwam. Nederland presenteerde zichzelf brutaal als 'gidsland', dat andere landen de weg wees.

Geen wonder dat ook de kerken door deze ontwikkelingen beroerd werden. De sporen ervan zijn in preken uit die tijd terug te vinden. De herontdekking van een hoeksteen van de Reformatie, *het priesterschap van alle gelovigen*, zorgde voor een doorbraak in de veelal hiërarchische kerkelijke verhoudingen. Paus Johannes XXIII riep tot ieders verrassing het Tweede Vaticaanse Concilie bijeen, bedoeld om heel de katholieke kerk te vernieuwen. Tussen de Nederlandse

Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken kwam het 'Samen-op-Wegproces' op gang. Er ontstond een beweging vanaf de basis, die veel jongeren hoop gaf. De oecumenische beweging, de vredesbeweging, de basisbeweging, de vrouwenbeweging, de beweging van christenen voor het socialisme en de jeugdbeweging hebben de kerken in die tijd flink opgeschud.

Ook binnen de theologie veranderde er veel. In 1963 publiceerde de Engelse bisschop John A.T. Robinson een dun maar geruchtmakend boekje, *Honest to God*, over de revolutie in zijn godsgeloof. Het vormde de inzet van een nieuwe, zoekende theologie, die gepaard ging met twijfel en aanvechting. Van de Nederlandse vertaling, *Eerlijk voor God*¹, werden in korte tijd 70.000 exemplaren verkocht. Nieuwe denkbeelden – ik denk aan het werk van H.M. Kuitert – bereikten, veelal over de hoofden van predikanten heen, de hoger opgeleide gemeenteleden, die deze inzichten omarmden, terwijl anderen erdoor in verwarring raakten. Er groeide in de jaren hierna een pijnlijke polarisatie tussen progressieve en behoudende krachten, die voor kerkenraden en synodes moeilijk te hanteren was.

In de loop van de jaren tachtig werd het stiller in de kerk, killer bovendien. Pogingen tot vernieuwing werden door verontruste kerkleden meer en meer geframed als 'links'. Conservatieve krachten sloegen de handen ineen om de oude orde te herstellen. Veel kerkleden, die door het vuur van een nieuwe oecumenische lente waren aangestoken, verlieten teleurgesteld de kerk. Er kwam een leegloop op gang, zowel in de katholieke kerk als in protestantse kerken.

Dit boek gaat over de doorwerking van de jaren zestig in kerk en theologie. Bij theologie denk ik vooral aan mijn eigen vakgebied, *de praktische theologie*. Ik beschouw mijzelf in mijn denken in hoge mate als een product van die tijd. Het jaar 1960 viel midden in mijn studententijd. In dit boek grijp ik regelmatig terug op bron-

1 John A.T. Robinson, *Eerlijk voor God*. Utrecht 1963.

nen uit die jaren, maar de inhoud berust vooral op ruim zestig jaar kerkelijke ervaring. Daar moet je oud voor geworden zijn en ook daarvan ben ik me terdege bewust.

Toen ik in het gedenkwaardige jaar 2020 al aan het begin van de eerste golf door het coronavirus getroffen werd en daarvan mocht herstellen, moest ik niet alleen aan mijn conditie werken, maar ook mijn hoofd weer op orde zien te brengen. Het schrijven van dit boek heeft me daarbij geholpen. Ik schrijf geen memoires, maar het boek getuigt wel van een diepe persoonlijke betrokkenheid. De kerk heeft mij in mijn leven veel goeds gebracht. Dat mag blijken uit verschillende biografische doorkijkjes.

Mijn theologische leven had wel iets weg van een Big Mac, ik voelde mij driedubbel kerkelijk, als *gemeentelid*, als *predikant* en als *praktisch-theoloog*. Als gemeentelid mocht ik deel uitmaken van zes verschillende kerkelijke gemeenten, verspreid over het land. Na een baan in het jeugdwerk werd ik gemeentepredikant en later predikant in algemene dienst van de Gereformeerde Kerken. Ruim dertig jaar werkte ik als praktisch-theoloog in Kampen en aan de Vrije Universiteit. In die tijd was ik medeverantwoordelijk voor de opleiding van predikanten. Die drie verschillende rollen van gemeentelid, predikant en praktisch-theoloog, prikkelden elkaar, maar schuurden soms dat de vonken ervan af spatten.

Al jaren gaat alleen de eerste rol, die van gemeentelid, nog op. Aan de beide andere kleeft het epitheton ‘emeritus’, wat eenvoudig betekent: uitgediend. Ik mag mij verheugen in een vrije rol, en ook dat helpt bij het schrijven. Ik sta op grotere afstand, ben geen partij, heb geen belangen en vertegenwoordig nu eerder het toeschouwersperspectief. Die vrijheid wil ik ten volle benutten.

Mijn vakgebied, de empirisch georiënteerde praktische theologie – als ‘theorie van de praxis’ overigens even weerbarstig en theoretisch als andere vakgebieden – is eveneens een vrucht van de jaren zestig. Praxis, een woord uit die tijd, staat voor doorleefde en argumenteerde praktijk. Mijn onderzoek wordt mede gekleurd door een historische interesse, zoals uit de opbouw van dit boek mag blijken. We kunnen de kerk van nu niet begrijpen zonder haar geschiedenis te kennen.

Hiervoor noemde ik met waardering de namen van *Jaap Firet*, *Kor Schippers*, *Gerard Dekker*, *Jan Hendriks* en *Niek Schuman*, collega's in de praktische theologie en verwante vakken aan wie ik veel te danken heb, maar die ons door de dood ontvallen zijn. Zij gaven met hun werk een gezicht aan de jaren zestig. Dit boek beschouw ik als een hommage aan hun jarenlange inzet op het gebied van kerkvernieuwing.

De jaren zestig zijn geen verleden tijd. De huidige kerk is eruit voortgekomen en blijft er in al haar vezels mee verbonden. Het is mijn overtuiging dat de erfenis van de jaren zestig ook voor onze tijd van actuele betekenis is en nog steeds belangrijke impulsen kan geven aan een proces van kerkopbouw dat zich niet bij de kerkelijke malaise neerlegt. Voor mijn besef kan het anders en beter met de kerk en het hoort bij de praktische theologie om daarvoor suggesties aan te reiken. Het vak gemeenteopbouw staat niet voor niets vanaf de jaren zestig in het curriculum van de studie theologie.

Dit boek heeft het karakter van een essay, volgens Van Dale 'een niet te korte, voor een ruim publiek bestemde, subjectief gekleurde verhandeling', 'gekenmerkt door een persoonlijke stijl'. Het laatste is ter beoordeling aan de lezer. Het schrijven bood mij een boeiende invulling van een halfjaar gedwongen lockdown en ongeduldige revalidatie. Bronnenonderzoek was in deze situatie slechts beperkt mogelijk. Ik moest het doen met mijn geheugen, mijn persoonlijke archief, de eigen bibliotheek en het internet. Gelukkig bleek veel van wat ik zocht met een enkele muisklik voorhanden.

Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar mijn oud-collega's *Jaap van der Laan* en *Jelle van Nijen*, die bereid waren het manuscript mee te lezen en mij van correcties en waardevolle adviezen te voorzien. *Lientje*, mijn vrouw, heeft mijn schrijverij met enige bezorgdheid gevolgd, maar mij uiteindelijk het voordeel van haar twijfel gegund, gepaard met de nodige support om dit boek te voltooiën.

Mijn dank gaat ook uit naar mijn uitgever die vanaf 1975 al mijn publicaties heeft willen uitgeven. Destijds was dat Kok Kampen, nu Kokboekencentrum in Utrecht, in de persoon van *Peter*

Gorter, zelf theoloog en kerkhistoricus. Ik dank hem voor zijn inzet bij de publicatie van dit boek. Mijn dank gaat ook uit naar *Inge Slings*, die mij als redacteur heeft begeleid bij de uiteindelijke vormgeving van het manuscript.

I. Als het getij verloopt

‘Je bent toch niet in de kerk geboren?’ Die vraag kreeg ik als kind, wanneer ik de kamerdeur achter me liet openstaan. Dan vloog de warmte eruit. De woonkamer was de enige ruimte waar een kachel brandde en de kolen waren duur. Met de komst van centrale verwarming zal deze uitdrukking in onbruik zijn geraakt, zoals zoveel gezegden over de kerk, want ook de taal seculariseert.

Toch gaat het hier om een bruikbare uitdrukking. De veronderstelling erachter is namelijk dat de deur van een kerkgebouw altijd open hoort te staan om ook buiten de diensten om iedereen de gelegenheid te geven het gebouw te bezoeken en er even tot zichzelf te komen, te bidden, een kaarsje te branden en stil te staan bij de dingen van God. Die behoefte leeft nog altijd. Een kerk is meer dan de optelsom van haar leden. Op dat ‘meer’ moeten we zuinig zijn.

Bij het woord ‘kerk’ denken mensen meestal en allereerst aan een gebouw. Het kerkgebouw, waar vele generaties gedoopt werden, in het huwelijk traden en na hun dood werden uitgedragen, lag centraal in een dorp of stad, soms nog steeds omringd door een kerkhof. Als ik in een vreemde omgeving een plaats wil leren kennen, bezoek ik meestal eerst het kerkhof. Daar leer je de namen kennen van families die hier geleefd hebben, vaak dezelfde namen die je later weer tegenkomt in de etalages en op uithangborden in de winkelstraat. Dan bekruipt mij soms ineens een gevoel van heimwee. De eenheid van het leven die ik hier adem, is in een gefragmenteerde samenleving grotendeels verloren gegaan. De kerk is beland in de marge van de samenleving. Des te belangrijker is het dat kerken openblijven en klokgelui de rust van mensen blijft verstoren. Opdat we niet vergeten.

Buitenlucht ademen

Ook in overdrachtelijke zin helpt het gezegde dat ik gebruikte ons verder. Ik moet hierbij denken aan een woord van de Duitse

theoloog Dietrich Bonhoeffer: ‘De kerk moet loskomen uit haar verstarring. We moeten weer buitenlucht ademen, dialogeren met de wereld. We moeten het riskeren aanvechtbare dingen te zeggen, als daardoor de vitale vragen maar weer aan de orde komen.’¹

Bonhoeffer maakte deel uit van het Duitse verzet tegen het nazi-regime, wat hem kort voor de bevrijding zijn leven heeft gekost. In de jaren zestig begon met de publicatie van zijn dagboek uit gevangenschap de opmars van zijn gedachtegoed in ons land. Onze situatie is niet te vergelijken met die waarin Dietrich Bonhoeffer zich bevond, maar ook vandaag gaat het om vitale vragen die opnieuw gesteld moeten worden.

Dan praat ik niet meer over het gebouw alleen. Kerk betekent zoveel meer: een instituut, een organisatie, een denominatie, een geloofsgemeenschap. Bij een kerk horen brengt risico’s met zich mee. Want een kerk staat ergens voor. Ze belichaamt een verhaal. Ze vraagt een keuze. Lidmaatschap is niet vrijblijvend. De gemeente is gebouwd op het offer van haar Heer. We moeten altijd beseffen waar we vandaan komen.

Naarmate ik ouder word, besef ik des te beter de grote rol die de kerk in mijn leven gespeeld heeft. Ik ben dan wel niet in de kerk geboren, maar dat scheelde toch niet veel. Toen ik enkele dagen oud was, werd ik er al gedoopt en vanaf mijn vierde jaar ging ik zondags mee naar de Arnhemse Oosterkerk aan de Rietgrachtstraat, tot een van de angstigste zondagen in mijn jonge leven aanbrak: zondag 17 september 1944, de dag waarop ‘de Slag om Arnhem’ uitbrak.² Ineens vonden we onszelf als gezin terug in een schuilkamer, midden in het oorlogsgeweld. Na bloedige gevechten om ons heen moesten we als vluchtelingen de stad verlaten. We verloren alles, ons huis werd in puin geschoten.

Sindsdien is er veel gebeurd, niet alleen met mijzelf maar ook met de kerk. De Oosterkerk is niet meer en dat geldt voor veel kerkgebouwen. Met het oog op de actuele situatie waarin de kerk

1 Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave. Nieuwe editie*. Baarn 1972, 313.

2 Het meest recent over de oorlog bij Arnhem: Antony Beevor, *De slag om Arnhem*. Amsterdam 2018.

verkeert, leek het mij de moeite waard wat dingen op een rijtje te zetten. Zoals gezegd, ik heb een lange geschiedenis met de kerk. Ik kan ook zeggen: een spannende relatie. Ik heb aan de kerk veel vreugde beleefd, maar er ook enige builen en schrammen aan opgelopen. De kerk is een geschenk van de heilige Geest, maar tegelijk ook mensenwerk. Er kan dus een boel misgaan. Veel mensen hebben om uiteenlopende redenen de kerk de rug toegekeerd. We leven al decennia lang in een tijd van kerkverlating.

Waar we vandaan komen

Wie iets over de kerk wil schrijven, moet zich altijd realiseren dat het een van de grootste wonderen van de geschiedenis is dat er een kerk ontstaan is en dat zij na tweeduizend jaar nog altijd bestaat. De kerk is het meest onvanzelfsprekende instituut dat we ons op deze aarde kunnen voorstellen.

Om dit goed te beseffen laat ik mij een ogenblik bij de hand nemen door de Engelse historicus Tom Holland. Als uitgangspunt voor zijn indrukwekkende boek over de geschiedenis van het christendom stelt hij deze vraag: ‘Hoe kon een cultus die geïnspireerd is op de executie van een obscure misdadiger in een lang vervlogen keizerrijk zo’n transformerende en voortdurende invloed uitoefenen op de wereld?’³

Een kruisiging was de meest afschuwelijke dood die een mens kon ondergaan. Er werd met walging over geschreven en maar liever over gezwegen, hoewel kruisiging als straf vele duizenden keren moet zijn uitgevoerd. Het wonderlijke is dat de meest uitvoerige beschrijving van deze vreselijke marteling nu uitgerekend de kern van het christelijk geloof vormt. De kerk belijdt Jezus Christus als *de gekruisigde*.

De apostel Paulus ging met deze boodschap de wereld in. ‘Wij verkondigen een gekruisigde Christus, voor Joden aanstootgevend en voor heidenen dwaas. Maar voor wie geroepen zijn, zowel Joden als Grieken, is Christus Gods kracht en wijsheid, want het dwaze

³ Tom Holland, *Heerschappij. Hoe het christendom het Westen vormde*. Amsterdam 2020, 20.

van God is wijzer dan de mensen, en het zwakke van God is sterker dan mensen' (1 Korintiërs 1,23v). Met die boodschap wist hij groepen mensen om zich heen te verzamelen en in Klein-Azië en Griekenland gemeenten te stichten, tot in Rome toe. Het evangelie verbreedde zich als een olievlek over de westerse wereld.

We mogen dus nooit vergeten waar we vandaan komen. Ook niet in sociaal en economisch opzicht. Die eerste christenen waren veelal eenvoudige mensen, onder wie veel slaven. Samen vormden zij, zoals Paulus schrijft, 'het lichaam van Christus', een levend organisme in de samenleving.

In de loop der tijd werd de kerk opgetuigd tot een grote organisatie, een multinational, rijk versierd en voorzien van allerlei toeters en bellen. Een macht binnen de staat. Maar dat is nooit de bedoeling geweest. Liefde en vrijheid, de grondwoorden van het christelijk geloof, werden tot beschamens toe verdrongen door onverdraagzaamheid, machtsuitoefening en onderdrukking. Dat grimmige beeld van de kerk achtervolgt haar nog altijd als een donkere schaduw. Ook in het huidige racismedebat en het zichtbaar worden van het slavernijverleden. Te veel mensen zijn met die andere kant van de kerk in aanraking gekomen en hebben daar de nodige trauma's aan overgehouden. We schrikken bij het aan het licht komen van elk nieuw misbruikschandaal.

Het boek van Holland draagt de titel *Heerschappij*. Het is geen fraaie geschiedenis. De leefwereld van het Westen is diep doordrenkt van 'het strijdersethos van de Germanen'. Het laatste is een typering van de cultureel-antropoloog Peter Abspoel, die daarmee de schaduwkant van de westerse beschaving blootleegt.⁴ Keizer Karel de Grote, die het Romeinse Rijk nog eenmaal wilde omvormen tot een christelijk wereldrijk, is hiervan een exponent. Maar dit streven staat ver af van Jezus zelf. Zijn leven werd gekenmerkt door ontlediging, opofferingsgezindheid en vergeving.

Er is de eeuwen door in zijn naam heel wat af gevochten, tegen ketters, tegendraadse theologen, minderheden van andersdenken-

⁴ Peter Abspoel, *Zingeving in het Westen, Traditie, strijdersethos en christendom*. Nijmegen 2016, 150v.

den, Joden en Arabieren. Het woord 'kruistocht' had weinig te maken met het kruis van Christus, dat zijn volgelingen als weg ter navolging wordt voorgehouden.

En toch... Toch heeft het kruis nooit zijn kracht verloren. Altijd weer stonden mensen op (over opstanding gesproken!), binnen een geloofsgemeenschap of daarbuiten, die het oude verhaal opnieuw lieten klinken, door getuigenis en protest of in een schreeuw om reformatie. Er presenteerden zich de eeuwen door steeds opnieuw denkers en doeners die Jezus als voorbeeld kozen. Zij grepen achter verstarde dogma's terug op het getuigenis van het evangelie. Met hun onblusbare energie wekten zij een ingezakte gemeenschap weer tot leven. In de jaren zestig stond Martin Luther King op tegen onderdrukking op grond van ras en huidskleur: 'I have a dream.' Eens zal het lukken. Hij werd vermoord, maar liet wel een spoor van hoop na.

Kan zoiets ons vandaag ook overkomen? Waarom niet? Onder mensen leeft een diep verlangen naar een authentieke geloofsgemeenschap. Desondanks leven wij nu al meer dan een halve eeuw in een tijd van kerkverlating. Kerkgebouwen, waar generaties lang het Woord verkondigd werd, worden omgebouwd tot appartementen en sporthallen. Gemeenten vergrijzen en verpieteren. Er tekent zich een breuk af tussen de generaties.

Een tijd van kerkverlating

Nu is kerkverlating een lastig woord. Ik sta daar even bij stil. Het begrip wordt meestal ingevuld door de achterblijvers, die hun medegelovigen node zagen vertrekken. Dat geeft een somber beeld. Maar dat hoeft niet. Als we spreken van kerkverlating, is de eerste voor de hand liggende vraag deze: Wie heeft wie verlaten? Verlaten mensen de kerk of heeft de kerk zelf misschien grote groepen mensen van zich vervreemd? Mensen die zich in de steek gelaten voelen, die de indruk krijgen dat er voor hen persoonlijk of als groep geen plaats is binnen hun gemeente.

Als kerkgangers herkenden zij zich niet langer in wat de dienaars van de kerk uitdroegen. Ze waren gaan twijfelen aan hun geloof

en merkten dat er voor zoekers en kritische tegenstemmen geen gehoor was in hun gemeenschap, ook niet bij hun predikant of pastor. Of ze verveelden zich onder de traditionele woorden die archaïsch klonken en hun kracht verloren hadden.

Sociologisch gezien gingen grote groepen van de bevolking voor de kerk verloren. Als gevolg van het sociale vraagstuk verloor de kerk al veel eerder haar band met de werkende klasse, de arbeiders. Door de wijze waarop werd omgegaan met vragen van geloof en wetenschap haakten veel hoger opgeleiden af. Door het masculiene karakter van de kerk voelden vrouwen zich minder aangesproken. En vanaf de jaren zestig haakte de jeugd al op jonge leeftijd massaal af. Ze schiepen hun eigen jeugdcultuur. Dat mag de kerk zichzelf voor een deel aantrekken. De rest is cultuur, onverschilligheid of ongelooft.

Kerkverlating is een ingewikkeld woord, een samenraapsel van evenzoveel individuele verhalen van mensen, die allemaal het nodige hebben meegemaakt en wier leven regelmatig op de proef werd gesteld. Zij voelden zich niet erkend en gewaardeerd, ze haakten af. En eigenlijk is dat ook met veel achterblijvers het geval. Ook zij hebben, voor wie het horen wil, hun vragen en bedenkingen. Het zijn vooral die ervaringen waaraan ik in dit boek een stem wil geven.

Eb en vloed

Nu voeg ik iets toe waarvoor ik geen enkel empirisch bewijs heb. Ik kan me hierin dus vergissen, maar al lezend in de boeken van historici heb ik eerlijk gezegd nooit de indruk gekregen dat ons voorgeslacht zoveel geloviger was dan wij mensen vandaag. Heiligen zijn er altijd geweest, maar ze zijn schaars. Veel mensen, ook meelevende gemeenteleden, zijn niet geneigd al te diepzinnig over hun persoonlijke geloof na te denken. Ze hebben hun eigen vragen en twijfels, maar kunnen daarmee leven, ook als kerklid. Ze zijn voor alles kinderen van hun tijd.

De geschiedenis van de kerk is er een van getijden, als eb en vloed. Er waren perioden in de geschiedenis dat veel mensen zich bij een kerk of geloofsgemeenschap aansloten, maar ook perioden

waarin heel weinig mensen een kerk bezochten. De ouderen onder ons zijn opgegroeid in een tijd van kerkelijke hoogconjunctuur en grote kerkelijke trouw. Een periode die begon in het midden van de negentiende eeuw en die tot ongeveer 1960 heeft geduurd. Tot ver in de jaren zestig werden nog overal in het land nieuwe kerken gebouwd en gemeenten gesticht. Maar als het getij verloopt, zegt een spreekwoord, moeten de bakens worden verzet.

Historici van protestantsen en katholieken huize zien vanaf de jaren zestig een omslag zich aftekenen.⁵ In heel de samenleving vonden ingrijpende culturele veranderingen plaats, waardoor de traditionele kerkelijke vormgeving onder druk kwam te staan. Volgens sociologen is er de laatste halve eeuw meer veranderd dan in eeuwen daarvoor.⁶ Aan deze veranderingen ontleen ik *de thema's van dit boek*, die ik hier kort weergeef. Later volgt de uitwerking.

Een alternatief scenario

Centraal staat de vraag: Wat is er de afgelopen zestig jaar met de kerk gebeurd? Het overheersende beeld is dat van voortgaande kerkverlating of erger. Van God los? Dat beeld is eenzijdig en voor een deel onterecht. In dit boek wordt een alternatief scenario geschetst. Hoopvol, toekomstgericht.

Het boek laat ook zien hoe de kerk van de Reformatie in Nederland de eeuwen door, onder invloed van politieke en maatschappelijke gebeurtenissen, bij voortduur grote veranderingen heeft ondergaan, waaruit zij zich steeds opnieuw heeft opgericht. Het was altijd al een kerk in beweging. In de loop der tijd zijn de organisatie van de kerk, het beroep van predikant en de betrokkenheid van de gemeente dan ook ingrijpend veranderd.

5 Zie bijvoorbeeld: Walter Goddijn e.a., *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000*. Baarn 1999, 153-177; J. Plomp, *Een kerk in beweging. De Gereformeerde Kerken na de tweede wereldoorlog*. Kampen 1987, 84v; G.A.F. Hellema e.a. (red.), *De moderniteit van religie*. Zoetermeer 2001, 13v.

6 Gerard Dekker, *Zodat de wereld verandert. Over de toekomst van de kerk*. Baarn 2000; Id., *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*. Zoetermeer 2010; id., *Zie hoe alles hier verandert. Het verloop van de gereformeerden*. Utrecht 2016.

In de jaren 1960 beleefde Nederland een culturele revolutie, die mede geleid heeft tot de deplorabele toestand waarin de mainstream kerken daarna terechtgekomen zijn. Het boek beschrijft dit als het einde van de verenigingskerk, de ledenkerk, die als gevolg van de Grondwet van Thorbecke (1848) ontstaan is. De Grondwet bracht vrijheid van godsdienst en het recht van vereniging en vergadering. Daarvan is driftig gebruikgemaakt, vooral door het katholieke en gereformeerde volksdeel. Nederland werd een verzuild land. De tot dan toe bevoorrechte Hervormde Kerk schoot in het defensief en werd een richtingenkerk, maar deze omwenteling gaf haar vervolgens ook nieuwe kracht. Nederland is nooit eerder zo kerkelijk geweest als tussen 1850 en 1950. Sociologen stelden als diagnose een ‘verkerkelijking’ van het christendom⁷, een vorm van godsdienstige obesitas, kun je zeggen, die leidde tot verstarung.

Dit type kerk is nu bezig te verdwijnen en een ander soort kerk bleek niet meteen voorhanden. We zijn er nog steeds naar op zoek. De nieuwe situatie is ‘voorbeeldeloos’. Wat voor een kerk past bij deze tijd? Daarvan worden langzaam de contouren zichtbaar. Althans, dat mogen we hopen. De coronacrisis vormt een extra reminder in dit opzicht. Mensen zijn misschien niet minder religieus geworden, maar hun leven en daarmee hun band met een kerk is wel drastisch veranderd. De nieuwe mondigheid en het proces van individualisering leiden tot andere vormen van betrokkenheid. Maar heel langzaam ontdekken gemeenten hierin nieuwe kansen om er in positieve zin mee om te gaan.

Een uniek oecumenisch model

Veel ruimte in het boek wordt ingenomen door een andere kwestie. De periode van noodzakelijke verandering (vanaf 1960) werd voor Protestants Nederland zwaar belast met het oplossen van ‘een huishoudelijke twist’ (A.A. van Ruler) tussen hervormden en gereformeerden. Het leidde tot het Samen-op-Wegproces, dat ruim veertig

7 Deze term (‘Verkerlichung’) ontleen ik aan F.-X. Kaufmann, *Kirche begreifen. Analysen und Thesen zur gesellschaftlichen Verfassung des Christentums*. Freiburg i. Br. 1979, 100-104.

jaar geduurd heeft voor de kerkfusie binnen de PKN rond was (2004). Het was een proces waarin verschillende kerkvisies met elkaar in botsing kwamen. De Gereformeerde Kerken, een democratisch georganiseerde kerk van onderop, vanuit plaatselijke gemeenten, en de Nederlandse Hervormde Kerk met een meer centralistische opbouw van bovenaf, vanuit de Synode, moesten met elkaar verzoend worden. En daar kwam nog eens de Evangelisch- Lutherse Kerk bij.

Het Samen-op-Wegproces was volgens Albert van den Heuvel, zelf gepokt en gemazeld in de oecumenische beweging, ‘een volstrekt uniek model van oecumenisch bezig zijn, namelijk van een geleidelijke integratie op plaatselijk niveau. Meestal werkt men met een fusiemodel, wat frustraties geeft’. Het is een uitspraak die ik eens optekende en die ons hierna nog veel stof tot nadenken zal geven. Tijdens het proces bleven die frustraties niet uit. De weg van integratie legde het meer en meer af tegen een kerkjuridische benadering. Het werd dus toch een fusie. Maar tegen welke prijs?

Seculiere waarden

Kan buitenlucht de kerk goed doen en meer kleur op de wangen geven? Mogen de ramen en deuren verder open? Hebben gemeenten zelf moed gevat om over drempels heen te stappen? Dan mogen we de wereld met andere ogen bekijken.

Verwereldlijking, waarvoor meestal het begrip secularisatie⁸ gebruikt wordt, is op zichzelf niet gevaarlijk. We betreden een wereld die we kennen als Gods schepping, waarin zijn Geest ons al veel eerder is voorgegaan. Daarom zal ik het ‘S-woord’ maar een enkele keer gebruiken. Secularisatie is te veel een doemwoord geworden, een somber begrip, een vergaarbak van allerhande processen. Ik kies in dit boek uitdrukkelijk voor een historische benadering, die mij meer houvast geeft en bovendien meer inzicht biedt.

Het begrip seculariteit kent een lange geschiedenis. De kerk had in het verleden te veel bezittingen verworven, te veel privileges ook,

8 A.J. Nijk, *Secularisatie. Over het gebruik van een woord*. Rotterdam 1968. Harvey Cox, *De stad van de mens. Het levenspatroon van de moderne wereld in theologisch perspectief*. Utrecht 1966.

waarvan ze later afstand moest doen. Ze beschikte over te veel macht, waarmee ze slachtoffers maakte. Dat teveel moest aan de wereld teruggegeven worden. Dat ging niet voetstoots. Soms was er een revolutie voor nodig.

Ook de Reformatie betekende een revolutie. Een belangrijke doorwerking van de hervorming werd, in de woorden van Charles Taylor, zichtbaar in 'de heiliging van het gewone leven'.⁹ Het dagelijks leven werd in handen gelegd van de huisvrouw, de koopman en de schoolmeester, om alleen die te noemen. Zij hoefden zich voor hun leven en werk niet langer te verantwoorden tegenover de clerus. Wat sacraal was, werd profaan. De kerkdeuren konden door de week gesloten blijven. De tweedeling tussen een lager dagelijks leven en een hoger geestelijk leven werd opgeheven. Want je beroep is je roeping en goede werken doen is goed je werk doen. Dat alles tot eer van God. De opkomst van de steden en daarbinnen van de gegoede burgerij speelde hierin een belangrijke rol.¹⁰ Stadslucht maakt vrij, luidde een middeleeuws gezegde.

Waar de kerk aan invloed verloor, ging het christendom op eigen kracht verder. Of, zoals Tom Holland schrijft: 'Gedurende de wereldwijde hegemonie had men zich in het Westen bekwaamd in de kunst van het herverpakken van christelijke concepten voor een niet-christelijk publiek.'¹¹ Zo kan men zeggen dat de woorden 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' teruggaan op de prediking van Paulus. Wie wist dat nog ten tijde van de Franse revolutie? Ook is niet meteen duidelijk waar de Verenigde Naties 'het concept van de rechten van de mens' vandaan haalden. En Angela Merkel vertelde er niet bij wat haar bewoog, toen zij vluchtelingen, veelal moslim, massaal in Duitsland verwelkomde. Ze zei eenvoudig: 'Wir schaffen das.'

In Frankrijk geeft men hoog op van de grondwettelijk vastgelegde *laïcité*, de neutraliteit van de staat. De Verlichting wilde afrekenen met alle bijgeloof, dat eeuwenlang door de clerus verspreid

9 Charles Taylor, *Een seculiere tijd*. Rotterdam 2009, 139v.

10 Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland 1100-1560*. Amsterdam 2012, 587-612.

11 Tom Holland, *a.w.*, 544.

was.¹² Maar velen beseffen niet dat deze verlichting in het spoor van de Reformatie verwees naar de leken (Grieks: *laos*), het volk van God.

De westerse cultuur is doordrenkt van christelijke waarden. Omdat deze waarden niet veel afwijken van binnenkerkelijke waarden, veranderen mensen niet echt van gevoelens als ze hun vrijheid buiten de kerk zoeken. Ze blijven in hoge mate christen. Het helpt hun op eigen benen te staan, om vervolgens misschien in alle vrijheid te ontdekken waar de kerk goed voor is, waardoor een hernieuwd engagement kan groeien. Herintreders of zijinstromers met een opgefriste blik kom ik regelmatig tegen in de kerk.

Abraham Kuyper was ook behoorlijk modern in seculier opzicht. Hij omarmde in zijn tijd de algemene genade (de 'gemene gratie') als de ruimte waarbinnen de 'kerk als organisme' zich kon ontplooiën op alle terreinen van het leven. Zelfs de wetenschap viel hieronder. Van hem zijn dan ook de woorden: 'De wereld valt mee.'¹³

Het blijft volgens Tom Holland voor velen moeilijk te bevatten dat het seculiere humanisme van het Westen niet is afgeleid van de *rede* of van de *wetenschap*, maar is voortgekomen uit het *christendom*. Het kruis blijft een passend symbool voor de vreemdheid van deze boodschap, die het hart van de kerk vormt, maar breed is uitgewaaierd in de samenleving, waarbij we dan spreken van humaniteit. 'Vandaag de dag blijft de kracht van die vreemdheid net zo levend als die altijd geweest is.'¹⁴ Dat is een diep geheim.

De gemeente als subject

Dit boek mag ten slotte gelezen worden als een pleidooi voor het 'laïcale grondmodel' van gemeente-zijn. Daarin herkennen we met enige moeite het woord 'leek', bijbels gezien een eretitel. Het staat voor een gemeente waarin alle stemmen gelden en hun gewicht in de

12 Over dit onjuiste oordeel: Adriaan H. Bredero, *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom*. Baarn 2000.

13 Abraham Kuyper, *De Gemeene Gratie II*. Kampen z.j., 13.

14 Tom Holland, *a.w.*, 564.

schaal leggen: de gemeente *als subject* van kerkelijk handelen. Het staat voor de nieuwe mondigheid die we voor een groot deel aan de jaren zestig te danken hebben. Dat is de eeuwen door een kwetsbare positie gebleken. Binnen een kerkelijke organisatie worden gemeentelieden al gauw gezien als *object* van kerkelijk handelen. Dat gaat haast vanzelf en zonder enige opzet of bijbedoeling. In een hiërarchisch geordende samenleving is altijd sprake van een laag van notabelen, regenten of bestuurders die de dienst uitmaken.

In de kerk is dat de eeuwen door niet veel anders geweest. Kerken kennen een ambtelijke structuur. Daar is op zich niets mis mee. Een goede structuur is tot op zekere hoogte onmisbaar. Maar wat houdt het gezag van het ambt in en op welke wijze worden ambtsdragers ingezet? Dat is de vraag. De theologie van het ambt was de eeuwen door een strijdtoneel van ego's met rivaliserende belangen. Dat begon al in de vroegste gemeenten. De apostel Paulus herinnert daarom aan het voorbeeld van Christus, die afzag van zijn verheven positie en de gestalte van een dienaar heeft aangenomen, dat wil zeggen: een slaaf (Filippenzen 2,5).

Bij lezing van het boek van Tom Holland viel mij meer dan ooit op hoezeer *Heerschappij (Dominion)*, een titel die mij aanvankelijk verbaasde, toch in hoge mate de geschiedenis van het christendom gedomineerd heeft. Het ene moment waren christenen machthebbers, het andere moment werden ze vervolgd, omdat ze als ketters een gevaar voor de kerk vormden. Dat is blijkbaar onontkoombaar in een samenleving waarbinnen altijd bepaalde mensen als machthebbers de dienst uitmaken, of ze zich hier nu ambtelijk toe geroepen voelen of niet. Wie staat aan de goede, wie aan de verkeerde kant van de geschiedenis? Dat wordt vaak pas achteraf duidelijk.

Ook de kerk als organisatie is door en door menselijk in al haar geledingen, tot voor kort gedomineerd door mannen, mensen van wie je best wilt zeggen dat ze meestal deugen, maar aan wie verder niets menselijks vreemd is. En er zijn er altijd die gewoon niet deugen en binnen elke organisatie een probleem vormen. Veel mensen hebben geleden aan de kerk en het optreden van haar dienaren.¹⁵

15 H. Thielicke, *Lijden aan de kerk*. Wageningen 1965.

Ook ik behoor tot die dienaren en schaam me daar niet voor. Ik voel mij mede verantwoordelijk voor wat er in de loop van zestig jaar met de kerk gebeurd is. Van veel ontwikkelingen ben ik pas later de draagwijdte gaan inzien. Het was niet het lot en het waren niet alleen de omstandigheden die bepaald hebben wat er van de kerk geworden is. Wij gemeenteleden en vooral wij predikanten, wij theologen, speelden hierin een belangrijke rol. Mijn vak is het om vooral die menselijke factoren te benoemen en te verstaan, in het licht dat de theologie daarop werpt. Dat is dankbaar en tegelijk ondankbaar werk.

Het vervolg

In dit *eerste hoofdstuk* heb ik een overzicht gegeven van de belangrijkste thema's die in dit boek aan de orde komen. In de volgende hoofdstukken werk ik die verder uit. In *hoofdstuk 2* ga ik dieper in op de omwenteling van de jaren zestig, die het uitgangspunt vormt van dit boek.

In *hoofdstuk 3* geef ik mijn visie op de kerk vanuit de nieuwere theologie, zoals die zich in de jaren zestig ontwikkeld heeft. Niet alleen de samenleving maakte een diepe verandering door, in haar voetspoor gold dat ook voor de kerk en de beleving van het geloof. In *hoofdstuk 4* ga ik na welke opmerkelijke wegen de kerk van de Reformatie, in deze spiegel bezien, bewandeld heeft en wat daarvan de consequenties waren voor de vormgeving van de kerk en de positie van haar dienaren.

Daarop volgen *hoofdstuk 5 en 6*, waarin ik het Samen-op-Weg-proces volg vanaf het prille begin in de jaren zestig en de ontwikkelingen van de PKN tijdens de eerste decennia van deze eeuw.

In *hoofdstuk 7 en 8* ga ik op zoek naar alternatieven, zowel voor plaatselijke gemeenten als voor de kerk als organisatie. Het is mijn persoonlijke overtuiging dat de toekomst van de kerk steeds meer in handen komt te liggen van gewone gemeenteleden, 'leken', die zonder veel professionele ondersteuning de gemeenschap dragen.

Zo op een rijtje gezet klinkt het te veel als een programma; de realiteit is dat alles wat we zouden willen bereiken niet maakbaar is. Het gaat om meer dan mensenwerk. Dat noopt tot bescheidenheid.

De jaren zestig vormden een periode in de geschiedenis waarin zich grote veranderingen in onze samenleving voltrokken. Ook de kerk werd hierdoor diep geraakt. Er kwam een leegloop op gang. Vertrouwde geloofstaal verloor zeggingskracht. In dit boek onderzoekt Gerben Heitink de doorwerking van de woelige jaren zestig op kerk en maatschappij. Hij toont aan dat in deze jaren de Verlichting, tot dan toe het geestelijk eigendom van intellectuelen, doordrong in alle lagen van de bevolking. Het roept de vraag op hoe de kerk in positieve zin invloed zou kunnen uitoefenen op deze ontwikkelingen. De auteur voert een pleidooi voor een kerk als beweging van leken. Daarmee kan Luthers droom van 'het algemeen priesterschap der gelovigen' eindelijk werkelijkheid worden.

DR. GERBEN HEITINK schreef dit boek op basis van zestig jaar kerkelijke ervaring als gemeentelid, predikant en praktisch-theoloog. Hij was als hoogleraar verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en als honorair hoogleraar aan de Universiteit van Pretoria, Zuid-Afrika.

ISBN 978 90 435 3736 0 • NUR 700

